

Черкашин А. І., кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки ХНУ ВС (м. Харків)

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена теоретичному аналізу досліджень професійної ідентичності у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. В статті зазначено, що дефініція «професійна ідентичність» є постійним предметом різнопланових теоретичних і прикладних психологічних досліджень, практично-змістовна, методологічна складова якої постійно уточнюється. Ключові слова: професійна ідентичність, компоненти, особистість, дослідження, інтегративна якість, професійний розвиток.

Статья посвящена теоретическому анализу исследований профессиональной идентичности в трудах отечественных и зарубежных ученых. В статье указано, что дефиниция «профессиональная идентичность» является постоянным предметом разноплановых теоретических и прикладных психологических исследований, практически-содержательная, методологическая составляющая которой постоянно уточняется.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, компоненты, личность, исследования, интегративная качество, профессиональное развитие.

Постановка проблеми. Професійна діяльність сучасних фахівців різних галузей народного господарства приділяє високі вимоги до їхньої якісної фахової підготовки. Відповідно, виникає нагальна потреба у зміні та вдосконаленні системи вищої професійної освіти, підвищенні вимог до якості підготовки випускників вищих навчальних закладів на основі формування певних професійних компетенцій. У психолого-педагогічній науці і практиці розробляються все нові підходи до рішення цієї задачі. Одні з них ґрунтуються на оновленні змісту підготовки, інші – на використанні в підготовці кваліфікованих фахівців, нових методів навчання, треті – на посиленні практичної її спрямованості і т. п. Проте заслуговує на особливу увагу вирішення проблеми підвищення якості підготовки фахівців за допомогою формування у них професійної ідентичності. У вітчизняній та зарубіжній науці проблема професійної ідентичності набула достатньо широкого вивчення. Актуальність звернення до неї викликана не тільки розглядом теоретичних питань про поняття і зміст професійної ідентичності, але і її високою практичною значущістю, безпосередньо пов'язаною з проблемами ефективності професійної діяльності, професійної адаптації, професійного навчання, професійного розвитку в цілому.

У найзагальнішому вигляді професійна ідентичність може бути позначена як один з видів ідентичності соціальної, на рівні з ідентичністю економічною, гендерною і т. п.

Проте, порівняно з останніми, професійна ідентичність як психолого-педагогічна проблема набула набагато більшого поширення у наукових дослідженнях М. М. Абдулаєвої, Ж. П. Вірної, О. П. Єрмолаєвої, С. Д. Максименка, Ю. П. Поваренкова, І. Ю. Хамітової, Л. Б. Шнейдер та ін..

Мета статті – провести теоретичний аналіз досліджень професійної ідентичності у працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Виклад основних положень. Уявлення курсантів про власну професію зазнають істотних змін у період їх навчання у вищих навчальних закладах МВС України (далі – ВНЗ МВС України). Під час навчально-виховного процесу курсанти усвідомлюють гуманістичну спрямованість майбутньої діяльності. Їх погляди на професію змінюються від романтичних на більш фахово-технологічні, де уявлення про майбутню фахову діяльність постійно уточнюються та узагальнюються. Відповідно, все більше й більше формується професійна ідентичність у майбутніх працівників органів внутрішніх справ.

Категорія «професійна ідентичність» є постійним предметом різнопланових теоретичних і прикладних психологічних досліджень, практично-змістовна, методологічна складова якої постійно уточнюється.

На думку Е. Ериксона засвоєні людиною професійні норми і цінності відтворюються за допомогою професійної ролі (чи ролей). Досягнута ідентичність припускає успішну інтеграцію окремих

ролей у «Я» образ особистості. У разі протиріччя ролевих приписів виникає ролевий конфлікт, який може послужити основою для переживання кризи ідентичності. Найбільш конструктивним варіантом вирішення ролевого конфлікту, являється формування широкої ідентичності, яка об'єднує усі можливі ідентифікації. Вченим визначаються три компоненти професійної ідентичності в «Я» концепції особистості: когнітивний, емоційний та поведінковий. Відповідно, Еріксон професійну ідентичність розглядає як деяку структуру, що містить відповідні елементи [13, с.28].

Заслуговує на увагу дослідження Дж. Марсія, який описав чотири статуси (стати) ідентичності. Розмита ідентичність (дифузна) – стан характерний для людей, які не мають міцних цілей, цінностей, переконань, що робить образ «Я» особистості невизначеним та розмитим. Передчасна ідентичність – характеризується тим, що людина формально робить вибір цілей, цінностей, у неї відсутні внутрішні переконання в правильності даного вибору, тому що цей вибір зробила не сама людина, а її оточення. Мораторій – відноситься до людини, яка знаходиться у кризовому стані ідентичності й активно намагається вирішити його, пробуєчи і досліджуючи різні альтернативні варіанти. Як правило, люди від мораторію переходять до досягнутої ідентичності. Здобута ідентичність – цим статусом володіє людина, яка пройшла через кризу, сформувала деяку сукупність знань про себе, про свої цілі, цінності і про свої переконання [14].

Л. Б. Шнейдер зазначає, що професійна ідентичність повинна розглядатися: як провідна тенденція становлення суб'єкта професійного розвитку; як емоційний стан, в якому перебуває особистість на різних етапах професійного розвитку; як підструктура суб'єкта професійного розвитку, що реалізується у формі функціональної системи, спрямованої на досягнення певного рівня професіоналізму [12].

Е. Ф. Зеєр розглядає професійну ідентичність особистості через поняття професійного образу «Я». Вчений вважає, що професійне становлення особистості супроводжується деструктивними змінами (кризи, стагнація та деформації особистості), що обумовлюють перервність,

нерівномірність і гетерохронність професійного розвитку [3].

К. А. Абульханова-Славська визначає чотири типи ідентифікації особистості у професії:

1. Ідентифікація відбувається через вибір професії, що максимально відповідає характеристикам особистості (наприклад, якщо особистість схильна до ризику, то вибирає, відповідно, професії, пов'язані з роботою в трудових умовах, небезпечних для життя).

2. Ідентифікація з професією така, що вона уможлиблює рух особистості у професії, за ступенем службової кар'єри і ступенем майстерності.

3. Тип ідентифікації, за якої рух у професії здійснюється через розвиток, удосконалення якостей і здібностей особистості. Якщо в момент вибору професії здібності знаходяться в потенційному стані, то професія актуалізує їх і відкриває перспективу розвитку особистості.

4. Ідентифікація, для якої збігання з професією обумовлене не тільки наявністю здібностей, але й творчою активністю особистості в цілому [4].

Ж. П. Вірна визначає наступні форми професійної ідентичності під час професійного розвитку особистості.

Контрастно-позитивна форма професійної ідентичності характеризує повну збалансованість «Я» реального та «Я» професійного. Особистість усвідомлює себе і значення професійної діяльності, що підкреслює наявність у особистості розвинутого, соціалізованого смислу щодо вміння чітко визначати і використовувати умови й засоби професійної діяльності.

Контрастно-негативна форма професійної ідентичності вказує на повну розбіжність в оцінюванні «Я» реального, «Я» ідеального та «Я» професійного. Вона характеризує неадекватне усвідомлення особистістю себе і значення професійної діяльності, що може свідчити про втрату значущості професійної діяльності, і, можливо, життєвого смислу.

Перспективно-позитивна форма професійної ідентичності характеризує збіг в оцінюванні «Я» реального, «Я» ідеального та «Я» професійного, що свідчить про ідеалізоване уявлення себе як професіонала. Самооцінка особистості позбавлена адекватного стимулювання.

Перспективно-негативна форма професійної ідентичності вказує на збіг в оцінюванні «Я» професійного та «Я» ідеального та неадекватного оцінювання «Я» реального і «Я» професійного, «Я» реального й «Я» ідеального. Відповідно, відбувається деформація в адекватності оцінок та самоконтролю особистості під час професійної діяльності та у життєвих ситуаціях.

Проміжна форма професійної ідентичності свідчить про порушення ідеалізованого уявлення особистості себе як професіонала, що характеризує не тільки наявність неадекватної самооцінки, а й розбіжностей усвідомлення цілей і засобів професійної діяльності з власними можливостями людини [1, с. 204].

М. І. Попіль зазначає, що «Професійна ідентичність є результатом професійного самовизначення, персоналізації й самоорганізації, проявляється в усвідомленні власної єдності з професією й представниками певного фаху. Як інтегративний феномен, вона забезпечує людині цілісність, розвивається у ході професійного навчання та виступає показником ефективного становлення професіонала, наслідком чого є становлення у нього адекватної професійної «Я-концепції» [10, с. 14].

Серед психологічних детермінант професійної ідентичності автор виділяє сформованість Я-образу; актуалізація залучення до структури ідентичності нових особистісних та рольових цінностей; наявність професійних уявлень, що дають можливість описати та зрозуміти соціально-психологічні феномени даного виду діяльності та допомогти в адаптації та самореалізації в ній у разі вибору її як професійної [10, с. 14].

І. А. Дружиніна досліджуючи професійну ідентичність практичного психолога, зазначає, що вона «...характеризується прийняттям індивідом провідних професійних ролей, ціннісних позицій і норм, сприяє конструюванню свого професійного майбутнього та постає багатокомпонентним і багаторівневим утворенням, структура якого є єдністю трьох компонентів: а) когнітивний компонент, що є уявленнями особистості про особливості певної професійної групи і усвідомлення себе її членом на основі професійних ознак, що

диференціюються. Складовими частинами когнітивного компоненту виступають: уявлення особистості про себе, що формують образ «Я», професійні знання і переконання, що формують образ професії; б) емоційно-оцінний компонент, в структурі якого можна виокремити самооцінку своїх професійних якостей, ставлення до професійних знань, самоставлення індивіда як професіонала; в) поведінковий компонент професійної ідентичності, що являє собою реальний механізм активного прояву себе членом професійної групи, засвоєння відповідних професійних ідей, норм, цінностей, зразків професійної поведінки, побудову системи цілей та перспектив, ставлення до професійного становлення в контексті загальної осмисленості життя» [2, С. 10 - 11].

К. С. Тороп досліджуючи професійну ідентичність педагогів зазначає, що «Професійна ідентичність, як вагова складова ідентичності особистісної, увиразнюється в ототожненні індивіда із професійною спільнотою. Структура профіідентичності розбудовується залежно від сформованості ціннісних орієнтувань особистості, образу «Я в професії». Умовами позитивної професійної ідентичності є реалізація потреби у самоповазі та саморозвитку, ідентифікація з професійною спільнотою й набуття власне значущого статусу в межах цієї спільноти, ціннісне ставлення до норм, традицій, сутності професійної справи, спрямованість до саморозвитку й реалізації у професійному плані».

Професійна ідентичність педагогів пов'язана із мотивацією самоповаги й саморозвитку, що сприяє позитивному образу професії й ціннісному ставленню до професійної спільноти. Професійна ідентичність педагогів розкривається у межах професійної компетентності (вчитель-професіонал), суб'єктному ставленні до учнів і педагогічного колективу та спрямованості до професіоналізму. Відтак, професійна ідентичність постає як важлива цілісна структура у складі соціальної ідентичності індивіда [11, С. 10 - 11].

А. М. Лукіячук досліджуючи розвиток професійної ідентичності у майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю визначає її як «результат ідентифікації, усвідомленого поєднання (ототожнення) себе з визначеною

професійною групою у сукупності всіх її особливостей і як психологічну властивість особистості, що розвивається у процесі професійної освіти» [5, с. 8].

На думку автора, «образ «Я-професійне» з ознаками ідентичності концептуалізується як системоутворювальний чинник професійної ідентичності, що формується на основі відкриття майбутнім учителем нових для себе смислів, вимірів професійної діяльності та її апробації, самокорекції індивідуального досвіду у процесі оволодіння педагогічною діяльністю» [5, с. 8].

Отже, розвиток професійної ідентичності майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю автором розглядається як «...процес входження у професійне середовище студентів педагогічного коледжу, що передбачає ототожнення студентом себе з професійною групою, безпосередньо зумовлене ситуацією навчання у вищому навчальному закладі, проходженням педагогічної практики і детерміноване позицією «Я» у професійному просторі, досвідом майбутнього педагога» [5, с. 8].

Дослідник доходить до висновку, що «структура професійної ідентичності майбутнього вчителя є сукупністю взаємопов'язаних і взаємообумовлених складових – когнітивного, гностичного, комунікативного, емпатійного та емоційно-вольового компонентів».

Основними психологічними основами розвитку професійної ідентичності особистості в дослідженні виділяються: організація неперервного становлення здатності особистості майбутнього вчителя до професійної діяльності, створення професійно орієнтованих умов, що сприяють самоактуалізації; виникнення потреб у трансформуванні професійно значущих умінь, а також навичок самовизначення власного професійного «Я» студентів і набуття ними індивідуального професійного досвіду.

Досліджуючи психологічні особливості становлення професійної ідентичності вчителя основної школи, М. М. Павлюк розуміє під професійною ідентичністю «усвідомлення індивідом своєї тотожності із професійною спільністю, оцінка її та психологічна значимість членства в ній, професійні почуття, професійна

компетентність, самостійність та самоефективність, переживання своєї професійної цілісності та визначеності. Це компонент структури особистості, основу якого складають уявлення про себе та своє місце у професійному середовищі, суб'єктивне ставлення до професійного середовища» [9, с. 7].

Дослідник пропонує модель професійної ідентичності вчителя основної школи, яка являє собою сукупність емоційно-ціннісного, когнітивного та поведінкового компонентів [9, с. 8].

На підставі проведеного дослідження, автор визначає професійну ідентичність вчителя основної школи як «складне особистісне утворення, яке виражає систему ставлень до себе, свого місця і ролі у професійній групі, до своїх учнів і колег як суб'єктів спільної

Н. Ю. Мельнік досліджуючи антиципацію студентами гуманітарних спеціальностей своєї професійної ідентичності, визначає її «особливою категорією ідентичності, яка має соціальний та особистісний аспекти. Перший пов'язаний з формуванням відчуття приналежності до певної професійної групи та відповідної системи цінностей, з включенням в професійне співтовариство за рахунок інтеріоризації професійних норм і вимог. Завдяки другому зберігається унікальність і неповторність особистості в рамках професії» [6, с. 17].

На думку автора, успішність процесу становлення професійної ідентичності в просторі суб'єктивного часу особистості залежить від якісних характеристик образу майбутнього та часової перспективи, яка містить у собі три різні аспекти: власне часову перспективу, що характеризується довжиною, глибиною, насиченістю, ступенем структурованості й рівнем реалістичності; часову установку, тобто позитивну або негативну налаштованість суб'єкта до свого часу; часову орієнтацію, яка визначає поведінку суб'єкта й мислиться як домінуюча спрямованість цієї поведінки на об'єкти й події минулого, теперішнього або майбутнього.

Дослідник визначає «важливу роль при утворенні й виявленні особистісних змістів, виділенні адекватного «Я-образу» і перспектив його розвитку, побудові концепції свого життєвого шляху, розробці

стратегій, що її реалізуватимуть, грає антиципація як здатність індивіда проектувати себе у майбутньому. Відповідно, цей процес може здійснюватися на основі усвідомлення й співвіднесення своїх потреб, можливостей і здатностей із суспільними запитами, а результатом цього процесу є соціальний, особистий і професійний статус.

Крім цього, в дослідженні зазначається, що на становлення професійної ідентичності особистості впливають: нормативні вимоги професії, які задають змістовні характеристики професійної ідентичності, забезпечуючи «морфологію» професійної діяльності і професійної спільності; професійна придатність, в структурі якої можна виокремити відношення до професії, професійні інтереси і схильності, спеціальні здібності, звички, знання, досвід; професійна готовність, яка включає в себе суб'єктивний образ професії, образ себе як професіонала, професійну самосвідомість; співвідношення соціального та особистого, яке виявляється в усвідомленні своєї totoжності з професійною спільнотою, психологічної значущості членства в ній, у відчутті своєї професійної компетентності, самостійності і самоефективності; контекст стосунків у професії, який сприяє визнанню індивіда оточуючими як професіонала; самоідентифікація професіонала, яка реалізується через процесуально-цільову активність людини, що базується на відчутті відповідальності і рефлексії.

О. О. Міненко, досліджуючи професійне становлення майбутніх психологів, визначає його як цілісність та нерозривність розвитку особистісної та професійної сфери, оскільки специфіка професійної діяльності психолога-практика насамперед висуває вимоги до його особистості, обов'язковими характеристиками якої повинні бути здатність до особистісного змінювання, прагнення до самоактуалізації, прийняття себе та інших, внутрішня свобода, усвідомлення власних обмежень, сформованість професійної свідомості.

Автор наголошує, що в основі даного процесу лежить самоідентифікація з професією, тоді як професійна ідентичність практичного психолога повинна відповідати

вимогам гнучкості та здатності до змінювання.

На думку дослідника, основними складовими професійної ідентичності практичних психологів як результату процесу особистісного змінювання є адаптивність, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, домінантність, ескапізм [7, с. 19].

В дослідженні визначається, що найбільш ефективним шляхом формування вищезначених властивостей професійної ідентичності є активні методи навчання, а саме психологічний тренінг, спрямований на формування професійно значущих новоутворень, які є результатом процесу особистісного змінювання [7, с. 20].

О. І. Остапйовський вказує, що професійна ідентичність як складова самосвідомості людини є психологічним утворенням, в якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій, а також знання людини про себе як представника певної професії [8, С. 12–13].

Автор розглядає процес становлення професійної ідентичності як входження особистості у простір ефективної соціалізації особистості, складовою частиною якої є формування її економічної свідомості.

Економічну свідомість особистості дослідник розглядає як особливу форму свідомості, що являє собою психічну реальність, яка характеризує економічні явища у вигляді трансформованих особистісних смислів, які презентують зміст семантичних конструктів суб'єктивного досвіду особистості, а відповідно й процес її ефективної економічної соціалізації.

Висновки. На підставі проведеного дослідження нами був зроблений висновок, що професійна ідентичність особистості являє собою інтегративну якість особистості, яка містить когнітивні, емоційні, поведінкові характеристики особистості та визначає ефективність професійного розвитку людини.

Перспективним напрямком подальшого дослідження є визначення психологічних основ, розробка системи, форм та методів формування професійної ідентичності особистості працівників ОВС у вищих навчальних закладах МВС України.

Література

1. Вірна, Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: [Монографія] / Ж.П. Вірна. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
2. Дружиніна І.А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. А. Дружиніна – К., 2009. – 21 с.
3. Зеер Е. Ф. Психология профессий / Е. Ф. Зеер. – М.: Фонд «Мир», 2005. – С. 228-311.
4. Климов Е. А. О становление профессионала: приближение к идеалам культуры и сотворение их (психологический взгляд) : учеб. пособие / Е. А. Климов. – М.: МПСИ, 2006. – 176 с.
5. Лукіяничук А. М. Розвиток професійної ідентичності у майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А. М. Лукіяничук. – Луцьк, 2010. – 23 с.
6. Мельнік Н. Ю. Антиципація студентами гуманітарних спеціальностей своєї професійної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. Ю. Мельнік. – К., 2011. – 20 с.
7. Міненко О. О. Особистісне змінювання в процесі професійної підготовки студентів-психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. О. Міненко. – К., 2004. – 20 с.
8. Остапівський О. І. Професійна ідентичність в структурі економічної свідомості особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. І. Остапівський. – Луцьк, 2011. – 19 с.
9. Павлюк М. М. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності вчителя основної школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. М. Павлюк. – К., 2010. – 20 с.
10. Попіль М. І. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності майбутніх медсестер автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. І. Попіль. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
11. Тороп К. С. Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / К. С. Тороп. – К., 2008. – 18 с.
12. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2007. – 128 с.
13. Эриксон Э. Г. Идентичность : Юность и кризис / Э. Г. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 342 с.
14. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status / J. E. Marcia // Journal of Personality and Social Psychology. – 1975. – Vol. 3. – P. 551–558.

Cherkashin A., Ph.D. in psychology, associate

RESEARCH PROFESSIONAL IDENTITY IN THE WORKS OF DOMESTIC AND FOREIGN SCIENTISTS

This article is devoted to the theoretical analysis of studies of professional identity in the works of local and foreign scientists. The article states that the definition of «professional identity» is the constant subject of diverse theoretical and applied psychological research, practical and substantive, methodological component which is constantly refined.

Based on the research the author concluded that professional identity is an integrative quality that includes cognitive, emotional, behavioral, personality characteristics and determine the effectiveness of professional development rights.

Keywords: professional identity, components, person, research, integrative quality, professional development